

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЕРЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШДА ЕР РЕНТАСИНИНГ РОЛИ

*Файзуллаев Зафаржон Собиржон ўғли,
“ТИҚХММИ” МТУ, таянч докторанти.
E-mail: zafarfayzullaev01@gmail.com*

Аннотация

Мақолада ер рентаси назарияси, аграр ва ер ислоҳоти жараёни ҳақида шунингдек, ҳозирда хорижий мамлакатлар шу жумладан, МДХ давлатларининг ер солиғини ундириш тажрибалари, дифференциал рентани шакллантирувчи омиллар бўйича ер солиғи тизимини такомиллаштириш ва унинг аҳамияти, ер солиғининг қишлоқ хўжалигидаги ўрни ва аҳамияти ҳамда ерларнинг норматив қийматини баҳолаш тизимларининг ўзаро боғлиқлиги ва таҳлили, ягона ер солиғининг қишлоқ хўжалиги ерларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва тупроқ унумдорлигини оширишдаги ўрни ва ягона ер солиғи тизимидаги маълум камчиликлар ёритиб ўтилган. Изланиш давомида амалдаги ер солиғи тизимини такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилган ҳамда улар асосида таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: ер солиғи, солиқ тизими, ер рентаси, дифференциал рента I, дифференциал рента II, солиқ имтиёзлари, қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчилари, норматив қиймат.

Кириш. Табиат инъомининг келиб чиқиши ва маҳсулот етиштиришда ернинг табиий хусусиятларининг иштироки эволюцияси илдизи қадим замонларга бориб тақалади. Маълумки, қадим замонларда инсон ўзининг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун ер берган нарсадан фойдаланган. Бу маҳсулот фақат инсон меҳнати иштирокисиз ердаги биологик жараёнларнинг натижаси эди. Ернинг табиий унумдорлиги табиий иқлим шароитлари ва географик жойлашувига боғлиқ бўлган.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан ер олди-сотди ва ижара объектига айланганда, ортиқча маҳсулотнинг таркибий қисмлари қийматга эга бўлди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг аста-секин ўсиб бориши инсонни ортиқча маҳсулот етиштиришга ундади. Аграр ишлаб чиқаришга яроқли ерлар чекланганлиги сабабли, табиий биологик жараён паст натижа берган ерларда ҳам ортиқча маҳсулот ҳосил бўлди.

Қўшимча маҳсулот ва ер рентаси назарияси классик иқтисод асосчилари ва вакиллариининг асарларида асосланади. Шундай қилиб, А. Смитнинг талқинига кўра “... рента маҳсулот нархига иш ҳақи ва даромаддан фарқли равишда киради. Юқори ёки паст иш ҳақи ва капиталнинг ўсиши маҳсулот нархининг юқори ёки паст бўлишига олиб келади”. А. Смит нарх ва рентанинг нисбатини ҳисобга олиб, ер рентаси маҳсулот нархига боғлиқ, бу эса талабга боғлиқ, деган фикрда эди. “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари одатда бозорга шундай миқдорда кириши мумкинки, уларнинг нормал нархи уларни у ерга етказиш ва оддий даромадни тўлаш учун зарур бўлган капитал ўрнини тўлдириш учун етарли бўлади. Агар одатий нарх ушбу кўрсаткичдан ошса, ортган қисми табиий равишда ер рентаси улушига тўғри келади, агар бу кўрсаткичдан ошмаса, у ҳолда товар бозорга етказилиши мумкин бўлсада, ер эгасига ҳеч қандай рента олиб келмайди. Нархнинг ушбу даражадан ошиб кетиши ёки йўқлиги талабга боғлиқ”. Бундан ташқари, А. Смит жойлашувга боғлиқ бўлган рентани алоҳида ажратар эди: “Ердан қандай маҳсулот олинishiдан қатъий назар унинг рентаси нафақат ернинг унумдорлигига, балки унинг жойлашган жойига қараб ўзгаради”[6, р. 101].

Ортиқча маҳсулотнинг замонавий назарияси ҳам илмий янгиликларни жорий этиш орқали яратилган ортиқча маҳсулот ер капиталининг рентабеллиги каби бир хил эмас деган фикрга асосланади. Муаммонинг мураккаблиги ортиб қолган қисмни унинг ҳосил бўлиш манбаларига қараб парчалашдан иборат.

Ернинг табиий хусусиятлари туфайли ҳосил бўлган ортиқча маҳсулотнинг бир қисмини, яъни унумдорлик ва жойлашув дифференциал рентани ундириш муаммоси пост-социалистик мамлакатларда ердан фойдаланганлик ва ерга эгалик қилиш учун тўлов жорий этилгандан кейин долзарб бўлиб қолди. Барча мамлакатларда рентани ундириш механизми ролини ер солиғи бажарди. Аграр ва ер ислохотлари жараёнлари натижасида ҳар бир республикада маълум ер солиғи тизими шаклланди.

МДХ давлатларида солиққа тортиш тизими. МДХ давлатларида ердан фойдаланганлик ва унга эгалик қилганлик учун тўлов жорий этилиши билан ерга эгалик ҳуқуқини иқтисодий амалга ошириш усуллари ва тамойилларини ишлаб чиқиш ва ер рентасини ундириш масаласи асосий муаммо сифатида кўтарилди. Тадқиқий изланишлар натижасида Россия Федерацияси, Қозоғистон, Ўзбекистон ва Қирғизистон Республикаларининг ер солиғи тизимлари иқтисодий шароитларни тенглаштириш мақсадида солиқларни фарқлашнинг ёндашувлари ва усулларидаги фарқлар аниқланди.

Россия Федерациясида қишлоқ хўжалиги эрларига ер солиғи ернинг таркиби, сифати, майдони ва жойлашишини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Экин майдонларининг гектарига ўртача солиқ ва ерларнинг кадастр баҳоси асосида Россия Федерациясининг таъсис субъектларининг қонун чиқарувчи (вакиллик) органлари ҳайдаладиган ерлар, шунингдек, кўп йиллик экинзорлар, пичанзорлар ва яйловлар. гуруҳлари учун ер солиғи ставкаларини белгилайди ва тасдиқлайди[7].

Бир гектар экин майдонлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги эрлари учун ер солиғининг энг кам ставкалари Россия Федерациясининг таъсис субъектларининг қонун чиқарувчи (вакиллик) органлари томонидан белгиланади. Солиқ тўловчилар учун ер солиғи суммаларини ҳисоблаш пайтида уларнинг ер участкалари жойлашган жойига тузатишлар киритилади.

Қишлоқ хўжалиги ерлари учун ер солиғи экин майдонлари, кўп йиллик экинзорлар, пичанзорлар ва яйловларнинг ер майдонлари ёки тахминий тупроқ гуруҳлари маҳсулоти ҳамда ер солиғининг тегишли ставкалари йиғиндиси сифатида белгиланади. Экин майдонлари, кўп йиллик экинзорлар, пичанзорлар, яйловлар ва тупроқни баҳолаш гуруҳлари ер ресурслари ва ер тузиш бўйича маҳаллий кўмиталар томонидан ўтказиладиган ер ҳисоби ва тупроқ ўрганиш материалларига асосан тузилади.

Ер участкаларининг кадастр қийматини аниқлаш учун ернинг давлат кадастр баҳолаш жараёни ўтказилади. Федерал қонун, давлат кадастр баҳолаш жараёни Россия Федерациясининг таъсис субъектининг давлат ҳокимияти ижроия органининг қарори билан, ёки Россия Федерацияси субъектининг қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда, маҳаллий ҳокимият қарори билан камида беш йилда бир марта амалга оширилишини белгилайди[8].

Қозоғистонда ер солиғини белгилаш ва ундириш учун ерга эгалик қилиш ёки ундан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги далолатнома ёки ер участкасига эгалик қилиш ёки ундан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи бошқа ҳужжат, жорий йилнинг 1 январь ҳолатига ернинг миқдорий ва сифат ҳисоби маълумотлари асос бўлади. Бонитет кўрсаткичларини аниқлайдиган тупроқ материаллари мавжуд бўлмаган тақдирда, ер участкаси тупроқ қопламанинг сифатини жойига бориб экспертизадан ўтказиш билан амалга оширилади. Ер солиғининг базавий ставкалари ер участкаларининг асосий ишлатиш мақсадлари тоифалари учун белгиланади. Муайян ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар учун ер солиғи ставкалари уларнинг ваколатларига мувофиқ маҳаллий вакиллик органлари томонидан белгиланади. Ер солиғининг миқдори ер эгаси ва ердан фойдаланувчининг хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқ эмас, балки ернинг сифати, жойлашуви ва сув билан таъминланганлигига қараб белгиланади.

Ер солиғининг базавий ставкалари текислик ҳудудларидаги чўл ва курук чўл зоналари ерлари учун бонитет балларига мутаносиб, чала чўл, чўл ва тоғ олди-чўл ҳудудлари ерлари учун эса алоҳида белгиланади. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида ер участкасининг жойлашуви, унинг сув таъминоти, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритишнинг бошқа шароитларига қараб ер солиғи ставкаларини 20 фоизгача камайтириш ёки ошириш ҳуқуқига эга[9].

Қирғизистонда ислохотнинг дастлабки босқичида, қонунчиликда қишлоқ хўжалигидаги муайян хўжалик юритувчи субъектнинг тупроқ сифати балини белгилаш бўйича катта ҳажмдаги ишлар туфайли ҳар бир қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиси учун ер солиғи ставкаларини белгилаш икки босқичда амалга оширилиши белгиланган эди. Биринчи босқичда 1995 йилнинг биринчи ярим йиллиги учун ҳар бир қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиси учун ер солиғининг улуши ҳудудий ер солиғи ставкалари бўйича белгиланади. Иккинчи босқичда барча қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари учун ер солиғи ставкалари “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари томонидан қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланганлик учун ер солиғи ставкаларини белгилаш тартиби”га мувофиқ белгиланади. Шунингдек, қонун ҳужжатларида маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ернинг сифати ва жойлашувини ҳисобга олган ҳолда ер солиғининг базавий ставкаларини 30 фоизгача ошириш ёки камайтириш ҳуқуқи берилган эди[10].

Республикамиз қишлоқ хўжалигида ер солиғи тизимини таҳлил қилсак, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-2086-сон фармонида[3] асосан 1999 йилнинг 1 январидан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғи жорий этилган. Бугунги кунда, 2019 йил 30 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Солиқ кодексига[2] мувофиқ ягона ер солиғи бекор қилинган. Янги таҳрирдаги солиқ кодексига

биноан, қишлоқ хўжалиги корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар каби барча белгиланган солиқларни тўлайди, шу жумладан ер солиғини ҳам. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланаётган корхоналарга ер солиғи ерининг “норматив қиймати”га нисбатан ҳисобланади ва 0.95% қилиб белгиланган. Кўриниб турибдики, солиқ солинадиган ер участкаларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган норматив қиймати солиқ солиш базаси ҳисобланади. Ерларнинг норматив қиймати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 28 августдаги “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 235-сонли Қарори[4] билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тартиби тўғрисидаги” Низомга асосан аниқланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мазкур низом тартибларига асосан, экин майдонларининг норматив қийматини аниқлашда рентани шакллантирувчи омиллардан фақат тупроқнинг бонитет бали олинган дейишимиз мумкин. Қолган ер рентасини шакллантирувчи омиллар деярли ҳисобга олинмаган.

МДХ давлатларининг солиққа тортиш тизимларининг қисқача қиёсий таҳлилидан шуни хулоса қилиш мумкинки, бу давлатларнинг солиққа тортиш тизими ва табақалаш усуллари маълум даражада сифат ва жойлашуви ҳар хил бўлган ерларда деҳқончилик қилаётган ер эгаларининг иқтисодий шароитларини тенглаштиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва ер муносабатларини тартибга солиш муаммолари алоҳида аҳамиятга эга. Ер муносабатларини тартибга солиш ва ердан чекланган ва ишлаб чиқариб бўлмайдиган табиий ресурс сифатида фойдаланиш билан боғлиқ масалаларда асосий хусусият ер рентасининг мавжудлигидир. Чунки ер рентаси ер солиғи, ер ижара ҳақи, ернинг қиймати, ерларни баҳолаш, ипотека кредитлаш ва турли тўловлар миқдорини белгилашда асос бўлиб хизмат қилади[5, р. 157].

Албатта, қишлоқ хўжалиги ерларида ер ижара ҳақини белгилашда асосий мезон ер рентаси бўлиши лозим. Чунки, ер рентасини табиий ва иқтисодий омилларини ҳисобга олмасдан туриб, самарали ва адолатли ер ижара ҳақи тиимини ярата олмаймиз. Ер ижара ҳақини белгилашда ер рентасини шакллантирувчи табиий омиллар жуда муҳимдир.

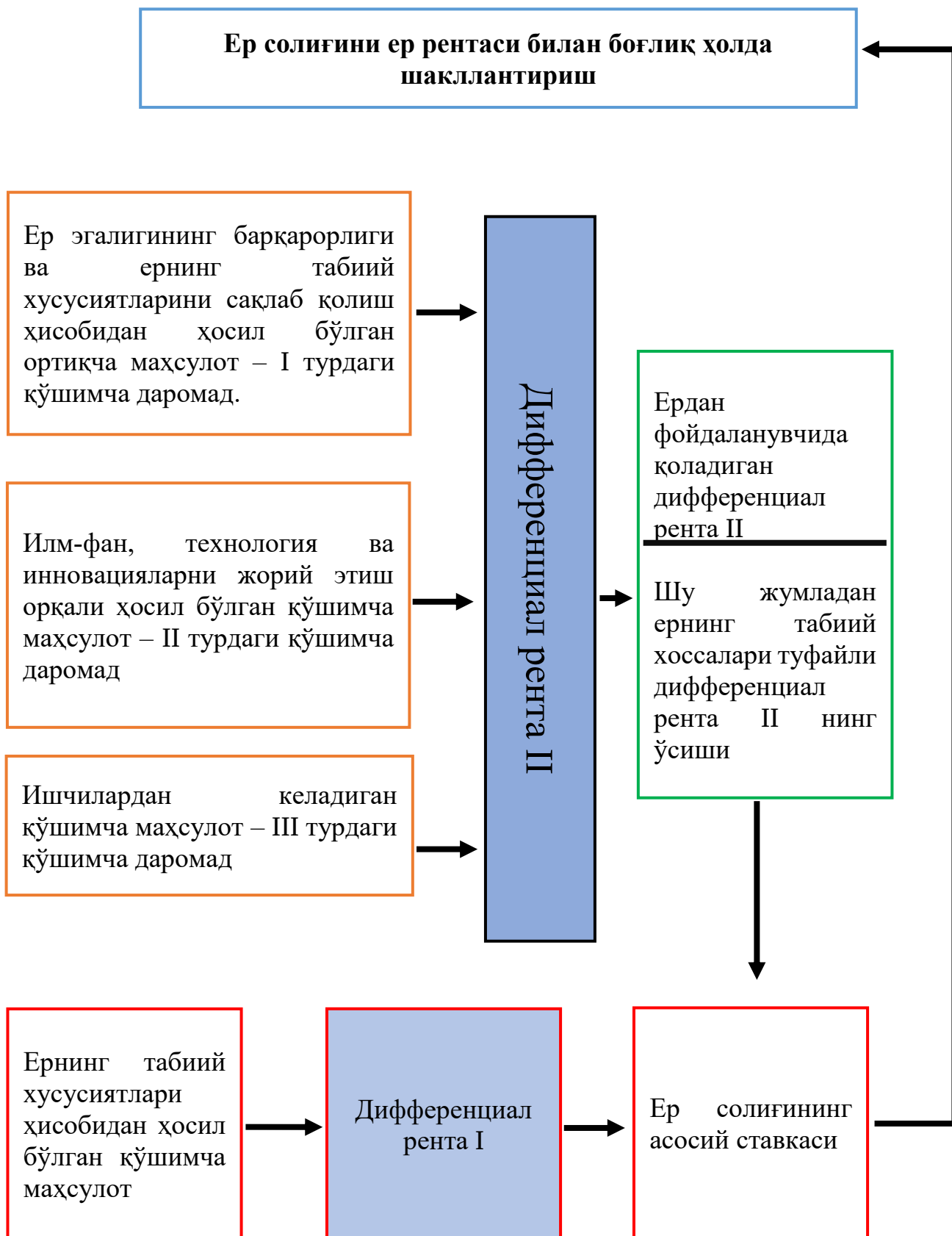
Ер рентасини шакллантирувчи омилларни умумий икки гуруҳга бўлинади, табиий ва иқтисодий омиллар. Табиий омиллар бу дифференциал рента I, иқтисодий омиллар эса, дифференциал рента II. Ер рентасини шакллантирувчи омилларни 1-схемада кўриб чиқамиз.

1-схема. Ер рентасини шакллантирувчи омиллар

Дифференциал рентани шакллантирувчи омиллар бўйича ер солиғи тизимини такомиллаштириш. Ерларнинг уларга инвестиция қилинган меҳнат ва капиталга нисбий самарадорлиги бир хил эмас ва саволнинг мураккаблиги даромаднинг давлат бюджетига солиқ орқали тушиши керак бўлган қисмини аниқлаш усулидадир. Дифференциал рентани шакллантириш манбалари бўйича ер солиғини рағбатлантириш механизминини шакллантириш бўйича қуйида таклиф этилаётган модель ер

солиғи бўйича табақалаштирилган ёндашувни такомиллаштиришни назарда тутати (1-расм).

1-расм. Дифференциал рентани ташкил этувчи манбалари бўйича ер солиғи механизмини шакллантириш модели.

Дифференциал рентанинг шаклланиш манбаларига кўра ер солиғини механизмини шакллантириш моделида қишлоқ хўжалигида қўшимча даромадларни қуйидаги турларга ажратади:

1. Меҳнатнинг ҳосили, яъни ортиқча маҳсулот – жамият мулки бўлган ва ер солиғининг базавий ставкаси бўлиб хизмат қилувчи дифференциал рента I ни ташкил этувчи ернинг табиий хусусиятлари туфайли ҳосил бўлган ортиқча маҳсулот;

2. I–турдаги қўшимча даромад – ер эгалигининг барқарорлигини таъминлаш ва ернинг табиий хоссаларини сақлаб қолиш натижасида ҳосил бўладиган ортиқча маҳсулотдир.

2. II–турдаги қўшимча даромад - фан ва технология инновацияларини жорий этиш ҳисобига яратилган ортиқча маҳсулот;

4. III–турдаги қўшимча даромад - ишчидан келадиган ортиқча маҳсулот;

I, II ва III турдаги даромадлар дифференциал рента II нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Ушбу турдаги даромадлар қийматида ернинг табиий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда шаклланадиган ва маълум вақтдан кейин жамият мулкига айланиши ва ер солиғини дифференциаллаш орқали ундирилиши керак бўлган қисми мавжуд. Шу ўринда инобатга олиш лозимки, ҳар бир давлат ўзининг иқтисодиёти ва қишлоқ хўжалиги кўрсаткичларини инобатга олган ҳолда, дифференциал рента II ни бутунлай ердан фойдаланувчилар ҳисобида қолдирилиши яъни ердан фойдаланувчиларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш ва рағбатлантирувчи механизм сифатида ишлатиши мумкин. Юқоридаги моделда фақат ернинг табиий хусусиятларидан шаклланган даромадлар солиққа тортилиши акс этган.

Юқоридаги моделни самарали амалга ошириш учун I, II ва III турдаги қўшимча даромадлар яъни дифференциал рента II ва Дифференциал рента I

бу ерда I, II ва III турдаги қўшимча даромад манбаларини ҳам методологиясини ишлаб чиқишимиз лозим.

Хулоса ва таклифлар. Ер рентасини ундиришнинг ёндашувлари ва тамойиллари ортиқча маҳсулот ва ер рентаси назариясига асосланади. Бироқ ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш учун солиққа тортишнинг амалдаги тизими солиққа тортишда ортиқча маҳсулот ҳосил бўлиш манбаларини тўлиқ ҳисобга олинмаганлиги сабабли ҳам услубий, ҳам қонунчилик даражасида тузатишлар киритишни тақозо этади. Ер солиғи тизимини янада такомиллаштириш мақсадида рента ҳосил қилувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда табақалашнинг прогрессив усулларини жорий этиш зарур. Дифференциал рента ҳосил қилиш манбалари асосида ер солиғини шакллантириш моделини қўллаш нафақат рентанинг адолатли тақсимланишини таъминлайди, балки ердан самарали фойдаланиш ва ерга эгалик қилишга ҳам хизмат қилади. Таъкидлаш лозимки, дифференциал рентани қиймат кўринишига келтириш ҳам ҳозирда долзарб муаммо ҳисобланади, шу нуқтаи назардан ерга бўлган солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш дифференциал рентани аниқлашнинг мукаммал методологиясини ишлаб чиқишни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Тошкент: Адолат, 2011.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Тошкент: Адолат, 2019.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-2086-сон фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 235-сон Қарори (2014 йил 18 август).
5. Алтиев А. Ердан фойдаланиш иқтисодиёти. Дарслик. Т.: 2019. С. 157.
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов-М.:Соц-экгиз, 1962г.
7. <https://rulaws.ru/nk-rf-chast-1>
8. <https://rg.ru/2020/08/06/zemlya-dok.html>
9. <https://kz.kursiv.media/2017-06-09/osobennosti-nalogooblozheniya/>
10. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/7164>